

УДК 94 (47+57) «1920/1980:930.1 (045)»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-8>

Позднякова Інна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
pozdnuyakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ (1920-ТІ – 1980-ТІ РР.)

У статті розглянуто основні етапи становлення та розвитку зарубіжної історіографії радянської цензурної політики. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного, історико-генетичного) методів. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності та науковості. Мета статті полягає в тому, щоби проаналізувати періоди становлення зарубіжної історіографії радянської політичної цензури та визначити їх змістове наповнення. У роботі наведено кілька періодизацій цензурної політики радянської доби, що базуються на аналізі відповідного комплексу історичних джерел. З'ясовано, які фактори впливали на вибір дослідниками тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми. Визначено джерельну базу розглянутих досліджень та ступінь поінформованості дослідників. Показано, що зарубіжні дослідники з об'єктивних причин не могли користуватися документами радянських архівів. Це вплинуло на рівень дослідження історії радянської цензурної політики та стимулювало теоретичне осмислення досліджуваного явища. Доведено наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику, як один із важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Показано, що від самого початку саме західні дослідники визначали наукові напрями та методи вивчення історії радянської цензури. Більш системно історію радянської цензури почали вивчати лише з 1990-х рр., після розпаду Радянського Союзу, коли науковці отримали можливість дослідити значний масив недоступних раніше матеріалів. Отже, значна роль у вивченні радянської цензури до 1991 р. належить зарубіжним історикам, радянологам, філологам, дослідження яких ґрунтуються на документах відкритої преси, численних спогадах та свідченнях емігрантів.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, ідеологічний контроль, політична цензура, цензурна політика.

Динаміка дослідження радянської цензурної політики в зарубіжній історіографії та чинники, які впливали на цей процес, викликають особливу цікавість, адже проблема досліджувалась в умовах іншої соціально-культурної дійсності, а це у свою чергу мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Метою статті є спроба в загальних рисах проаналізувати період становлення зарубіжної історіографії радянської політичної цензури.

Передусім треба уточнити термінологію. Фактично поняття «зарубіжна історіографія» означає творчий доробок, що був створений за межами радянської системи.

Аналіз історії дослідження радянської цензури вимагає визначення основних етапів її формування та періодизації.

У наукових працях пропонується кілька періодизацій цензурної політики радянської доби, що базуються на аналізі відповідного комплексу історичних джерел, особливостях політичної історії та морально-духовної культури радянського суспільства, специфічних умовах створення та функціонування державних цензурних установ. Зокрема Т. Горяєва, розглядаючи цензуру як комплексну систему, вважає, що вона проходить дві основні стадії розвитку: період становлення і утвердження та період занепаду. Отже, в історії радянської політичної цензури авторка виділяє два основних етапи: *перший* – з 1917 до 1930-х рр.; *другий* – з 1940-х рр. до

1991 р. Хронологічні межі між двома епохами (1930–1940-ті рр.) безпосередньо пов'язані з початком Другої світової війни та участю в ній СРСР. Цей період є певною мірою перехідним, і в ньому неможливо визначити кордони з точністю до року (Горяева Т. М., 2002, с. 151).

Водночас з кінця 20-х рр. й до кінця 30-х рр. ХХ ст. йшов процес формування тоталітарної держави з відповідним типом ідеології, тому частина дослідників вважає, що перший етап завершився в 1929 р., мотивуючи свою позицію здебільшого тими економічними та політичними змінами, які відбувалися тоді в СРСР (Блюм А. В., 1994).

Варто зазначити, що в період із 1917 до 1929 рр. деякі дослідники також виокремлюють кілька етапів. Перший з них охоплює 1917–1919 рр. (до травня 1919 р., тобто до виникнення Держвидаву). Другий – 1919–1921 рр. (епоха Держвидаву). Третій починається зі створення Головліту РСФРР у червні 1922 р., коли цензурна система отримує централізоване оформлення.

Загалом хронологічні межі 1917–1929 рр. пов'язані з внутрішнім розвитком радянської цензурної системи, що почала формуватися в жовтні 1917 р. Вони охоплюють період громадянської війни та непу – час, коли відбувалося інституційне оформлення радянської цензури, виникла система органів, які надалі здійснювали тотальний контроль за духовним і суспільним життям країни.

Цілковито обґрунтованою є локальна періодизація цензурної політики протягом усього періоду радянського минулого (1917–1991 рр.), запропонована Т. Горяєвою: 1917–1922 рр. – період відомчої цензури (військова цензура – Реввійськрада, згодом ВНК, адміністративна – Наркомат освіти, Держвидав РСФРР, Головополітосвіта та ін.); 1922–1930 рр. – організація та становлення державної цензурної системи в умовах формування тоталітарної держави (організація Головліту, Головреперткому та ін.); 1930 р. – жовтень 1953 р. – діяльність Головліту в структурі Наркомату освіти, короткотривале підпорядкування Головліту МВС СРСР за ініціативою Л. Берії одразу після смерті Сталіна; жовтень 1953–1966 рр. – період тимчасової лібералізації; 1966–1987 рр. – період засилля бюрократії, коли роль та місце Головліту в політичній системі держави практично не змінювалися; 1987–1991 рр. – заключна стадія агонії системи, коли неодноразово вживалися заходи щодо реформування Головліту для його адаптації до проголошеного курсу «перебудови» та його остаточна ліквідація в грудні 1991 р. (Горяева Т. М., 2002, с. 153–154).

Партійність радянської історичної науки та її ідеологічна заангажованість супроводжувалися введенням до наукового обігу матеріалів, що мали відповідати певним політичним настановам. Окрім того, засекречення частини архівних матеріалів не давало науковцям змоги здійснити об'єктивний аналіз цензурної політики радянської влади. Деідеологізація історичної науки початку 90-х рр. ХХ ст. сприяла запровадженню новітніх підходів до вивчення історичних проблем, у тому числі щодо висвітлення діяльності цензурних інституцій, з'ясування методів та засобів реалізації радянської цензурної політики.

Однак тривалий час радянська цензура залишалася за межами наукових досліджень. Фактично будь-які спроби її вивчення були неможливими. До речі, це стосувалося також дореволюційної цензури, дослідження якої розцінювалося як спроба провести аналогію із сучасністю. Саме цим та заідеологізованістю радянської історичної науки пояснюється той факт, що в радянський період з'явилося лише кілька спеціальних праць, присвячених цензурі, та й то дореволюційних часів, проте вони переважно мали довідково-бібліографічний та архівно-джерелознавчий характер або стосувалися літературознавчих питань. Тому розгляд історіографії радянської політичної цензури за «традиційною» історіографічною періодизацією є штучним.

Історіографію цієї проблеми умовно поділяють на два великі періоди. До першого відносять ту, що сформувалася до 1991 р., до другого – новітню, що виникла після 1991 р. У першому періоді виділяють праці зарубіжних та радянських дослідників. У другому – іноземних, сучасних російських та українських науковців.

Значна роль у вивченні радянської цензури до 1991 р. належить зарубіжним історикам, радянським філологам, дослідження яких ґрунтуються на документах відкритої преси, численних

спогадах та свідченнях діячів російського зарубіжжя. Ці роботи, за визначенням Т. Горяєвої, являють собою «своєрідний період вивчення Росії без Росії» (Горяева Т. М., 2002, с. 24).

Першими у вивченні діяльності Головліту та цензурної політики були німецькі науковці та журналісти. Передусім з-поміж них варто згадати Г. Кандлера, який у невеличкому нарисі «Цензура преси в Радянській Росії», опублікованому в журналі «Східна Європа» 1926 р., розмістив стислий виклад декрету РНК про функції Головліту та його структуру, а також навів деякі відомості про діяльність цензурних органів у СРСР (Kandler Georg., 1926). У тому ж році з'явилися статті А. Юста «Преса в СРСР» та «Газета і стінгазета як засіб вираження громадської думки», в яких ішлося про свободу преси в повоєнній Росії і ставлення більшовиків до неї (Just Artur W., 1926).

Особливе значення для з'ясування політичних завдань цензури в СРСР мають публікації емігрантів. У своєму нарисі Роман Гуль звертає увагу на місце Головліту в системі цензурних інституцій та на особливу роль партійних органів, органів ДПУ та особисто Сталіна в цензурній політиці (Гуль Р., 1938, с. 438–449).

Дослідженню цензурної системи присвячено також статтю А. Гаєва «Контроль радянської преси» (Gaev A., 1955, с. 3–13). На думку автора, Головліт став лише останньою ланкою в ланцюгу органів, що контролювали видавничий процес. На перше місце в цій ієрархії він поставив Сталіна, потім – Політбюро та органи ЦК, що відповідали за становище преси. Наступними було вказано видавців газет і журналів, редакторів, а вже потім Головліт. Автор помилково приписав Головліту виключно технічну роль у процесі контролю друкованих видань. Цей ланцюг, хоча і хибний за своєю суттю, відрізняється від досить популярної у свій час схеми, запропонованої Р. Гулем.

Умовно роботи зарубіжних авторів можна розподілити на дві основні групи. *Перша група* представлена здебільшого радянськими, праці яких було присвячено дослідженню радянської політичної системи та її частини – партійно-ідеологічного контролю й цензури. Так, в інформативному довіднику Б. Горохоффа «Видавництво в СРСР» наводяться дані про радянську пресу й книги, бібліографію та систему наукової інформації (Gorohoff Boris., 1959).

Енциклопедія Росії та Радянського Союзу МакГроу-Хілла містить статті про цензуру і літературний контроль, організовані в загальнодержавному масштабі (McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union., 1961).

Вивченню радянської політичної системи, сутності тоталітаризму, ролі й місця агітації та пропаганди у формуванні радянського світогляду присвячені праці Р. Пайпса, написані в 1970–1980-х рр. та перекладені російською на початку 1990-х (Пайпс Р., 1993; 1994). Автор звертає увагу на різко негативне ставлення більшовиків до опозиційних друкованих органів та висловлює думку про те, що ідеологічний підтекст Декрету про друк дав зелене світло знищенню свободи слова та друку в Росії.

Професор Нью-Йоркського університету С. Коен, розкриваючи історичні корені тоталітаризму, зазначає, що схильність до надзвичайних заходів була властива правлячій верхівці Росії і до, і після 1917 р., політика у сфері культури відігравала важливу роль у насадженні певних ідеалів згори, цензура ж мала забезпечити їх дотримання в конкретних напрямках культури (Cohen Stephen., 1982).

У виданнях довідкового характеру можна віднайти відомості про систему управління інформаційними потоками. Наприклад, у книзі «Преса в авторитарних країнах», виданій міжнародним інститутом Преси, вміщено коротку характеристику структури та діяльності Головліту, Агітпропу й відділу друку ЦК (Горяева Т. М., 2002, с. 24–25).

Другу групу становлять спеціальні праці, присвячені радянській цензурі та її партійно-державній специфіці. У них представлено цікаві, здебільшого мало або зовсім невідомі матеріали, в тому числі документи «Смоленського архіву» про діяльність радянських цензурних органів, роль Головліту в нищенні літератури, вперше оприлюднені в статті М. Файнсона (Fainsod M., 1956). На відміну від попередніх дослідників, він користувався документами російського

архіву. Автору вдалося документально підтвердити існування секретних розпоряджень Головліта, спрямованих на керівництво роботою районних та окружних цензорів, засвідчити наявність директив центральних органів цензури. Все це дозволило скласти уявлення про теоретичні та практичні аспекти роботи радянського цензурного апарату (Fainsod M., 1958). Його доробок є першим кроком до осмислення реальної ролі цензури в СРСР, механізму політичного контролю за пресою та складом бібліотечних фондів.

У період, коли на радянському просторі дослідження даної теми не проводилися, зарубіжні дослідники збирали наукові конференції та симпозиуми, видавали монографії й збірники щодо радянської цензури. Джерелами для них стали переважно бібліотечні фонди, публіцистика, спогади емігрантів та свідчення нечисельних іноземних громадян, які відвідали Радянський Союз.

У 1969 р. в Лондоні відбувся симпозиум, присвячений радянській цензурі. Проблему обговорювали іноземні дослідники та радянські дисиденти. Матеріали конференції видано окремою збіркою під назвою «Радянська цензура» за редакцією М. Дьюхерста та І. Фаррела (Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973).

Проведення наукової конференції та вихід у світ збірника, в якому було акумульовано всю відому на той час бібліографію та відомості про цензуру в СРСР, значною мірою сприяв активізації наукового розроблення теми. Так, 1972 р. побачила світ праця Д. Пауелла «Контроль інакомислення в Радянському Союзі» (Powell D., 1972, с. 85–98).

Вагомий внесок у вивчення історії радянської цензурної політики зробили американські дослідники з Іллінойського університету в Урбана-Шампейні, Морріс Фрідберг і Маріанна Текс Чолдін (Choldin Marianna Tax., 1986; 1989). Зокрема, вони опублікували матеріали конференції «Радянське управління творчістю та інтелектуальною діяльністю», на якій відбулася досить цікава дискусія про місце цензури в політичній системі СРСР. У збірці, що містить виступи радянських письменників та публіцистів В. Аксьонова, В. Войновича, А. Синявського, описано систему ідеологічного контролю в різних сферах культури, а цензурна політика розглядається як результат багатовекторної діяльності партійно-державних органів для встановлення ідеологічного контролю (The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR., 1989).

З-поміж досліджень цього періоду – матеріали конференцій та симпозиумів з питань радянської культури, збірники статей тощо. Складні проблеми взаємодії творчості з тоталітарною системою влади були в центрі уваги Четвертих міжнародних Сахаровських читань, що відбулися 1983 р. в Лісабоні (Жирков Г. В., 2001, с. 6).

Процес організації видавничої справи в перші роки радянської влади розглянуто у статті Христини Яремко (Jaremko Christina., 1988, с. 69–80). Велика кількість періодики різних політичних течій та партій заважала більшовикам боротися за встановлення та утримання влади. З приходом до влади більшовики постали перед необхідністю врегулювання відносин з пресою, яка не поділяла їхньої ідеології. Авторка наводить низку документально підтверджених прикладів закриття газет, конфіскації друкованої продукції та націоналізації друкарень. Доводить, що з перших днів існування радянська влада взялася за планомірне насадження партійної диктатури в усіх сферах інтелектуальної діяльності.

Отже, аналіз зарубіжної історіографії засвідчує наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику як один із важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Від самого початку саме західні дослідники визначали наукові напрями та методи вивчення історії радянської цензури.

Незважаючи на науковий підхід в аналізі доступних джерел, зарубіжні дослідники з об'єктивних причин не могли користуватися документами радянських архівів. Це вплинуло на рівень дослідження історії радянської цензурної політики та стимулювало теоретичне осмислення досліджуваного явища. Більш системно історію радянської цензури почали вивчати лише з 1990-х рр., після розпаду Радянського Союзу, коли науковці отримали можливість дослідити значний масив недоступних раніше матеріалів.

Список використаних джерел та літератури

- Блюм А. В., 1994. *За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 гг.* СПб.
- Горяева Т. М., 2002. *Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг.* М.
- Гуль Р., 1938. Цензура и писатели в СССР. *Современные записки.* № 66. Париж. 438–449.
- Жирков Г. В., 2001. *История цензуры в России XIX–XX вв.* М.
- Пайпс Р., 1993. *Россия при старом режиме.* М.
- Пайпс Р., 1994. *Русская революция.* Ч. I. М.
- Пайпс Р., 1994. *Русская революция.* Ч. II. М.
- Choldin Marianna Tax., 1989. *Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing. The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR.* Ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. Boston. P. 21–52.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Good Business, Bad Business, No Business: Selling Western Books to the Soviets. *Books, Libraries and Information in Slavic and East European Studies: Proceedings of the Second International Conference of Slavic Librarians and Information Specialists.* New York. P. 254–271.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Sovereign Censorship. State v[er]u[s] Printed Word in the Slavic Land. *Censorship in the Slavic Word. An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign.* April 21–July 3. New York. P. 10–37.
- Cohen Stephen., 1982. An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union. *Political Diary.* Amsterdam
- Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973. *The Soviet Censorship.* Metuchen, New Jersey. 1973).
- Fainsod M., 1956. Censorship in the USSR – a Document Report. *Problems of Communism.* V.2. March–April. New York. P. 12–19.
- Fainsod M., 1958. *Smolensk under Soviet Rule.* Harvard University Press.
- Friedberg M., 1963. Soviet books censors and readers. *Literature and Revolution in Soviet Russia. 1917–1962. A Symposium.* London; New York; Toronto. P. 198–210.
- Gaev A., 1955. Soviet Press Control. *Bulletin of The Institute for Study of the History and Culture of the USSR.* Vol. II. № 5. Munich. P. 3–13. Електронний ресурс: [Режим доступу]: https://archive.org/details/sim_institute-for-the-study-of-the-ussr-bulletin_1955-05_2_5/page/n2/mode/2up [25. 01. 2023].
- Gorohoff Boris., 1959. *Publishing in the U.S.S.R.* Bloomington: Indiana University. 334 p. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://archive.org/details/publishinginussr0000goro/page/n7/mode/2up> [23. 01. 2023].
- Jaremko Christina., 1988. The Origins of Soviet State Publishing: Before Gosizdat. *Solanus., New Series.* Vol. 2. London. P. 69–80. Електронний ресурс: [Режим доступу]: https://archive.org/details/solanusnewseries_0002/page/n1/mode/2up [29. 01. 2023].
- Just Artur W., 1926. Die Presse der Sowjetunion. *Osteuropa.* Vol. 1. №. 10 (Juli). Berlin. P. 559–572. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44930432> [28. 01. 2023].
- Just Artur W., 1926. Zeitung und Wandzeitung als Ausdrucksmittel der öffentlichen Meinung. Die Arbeiter- und Bauern-Korrespondentenbewegung in der Sowjetunion *Osteuropa.* Vol. 2. №. 1 (Oktober). Berlin. P. 26–46. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44927561> [28. 01. 2023].
- Kandler Georg., 1926. Die Pressezensur in Sowjet-Rußland. *Osteuropa.* Vol. 1. №. 4/5 (Januar/Februar). Berlin. P. 256–258. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44927511> [28. 01. 2023].
- McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union.* 1961. Ed. by Michael T. Florinsky. New York.; Toronto.
- Powell D. E., 1972. Controlling Dissent in the Soviet Union. *Government and Opposition.* № 7(1). Cambridge University Press. P. 85–98. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <http://www.jstor.org/stable/44483700> [20. 01. 2023].
- The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR.* 1989. Ed. by M.T. Choldin and M. Friedberg. Boston. Unwin Hyman.

Inna Pozdniakova

ESTABLISHMENT AND PERIODIZATION OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF SOVIET CENSORSHIP POLICY (1920S-1980S)

The article examines the main stages of the formation and development of foreign historiography of the Soviet censorship policy. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, historical-genetic) methods. The research is based on the principles of historicism, systematicity and scientific knowledge. The purpose of the article is to analyze the period of formation of foreign historiography of Soviet political censorship and to determine their content. The work presents several periodizations of the censorship policy of the Soviet era, based on the analysis of the relevant set of historical sources. It was found out which factors influenced the researchers' choice of certain aspects of the researched problem. The source base of the considered studies and the degree of awareness of the researchers are determined. It is shown that foreign researchers could not use the documents of the Soviet archives for objective reasons. This influenced the level of research into the history of Soviet censorship policy and stimulated the theoretical understanding of the studied phenomenon. It has been proved that there is a significant part of researchers that consider the censorship policy as one of the important components of the ideological mechanism of the Soviet political system. It is shown that from the very beginning it was Western researchers who determined the scientific directions and methods of studying the history of Soviet censorship. The history of Soviet censorship began to be studied in a more systematic way only in the 1990s, after the collapse of the Soviet Union, when scientists had the opportunity to study a significant array of previously unavailable materials. Therefore, a significant role in the study of Soviet censorship before 1991 belongs to foreign historians, Sovietologists, philologists, whose research is based on documents of the open press, numerous memories and testimonies of emigrants.

Key words: foreign historiography, ideological control, political censorship, censorship policy.

References

- Blyum A. V., 1994. *Za kulisami «Ministerstva pravdy»*. *Tajnaya istoriya sovetsoj cenzury. 1917 – 1929 gg.* [Behind the scenes of «Ministry of Truth». Covert history of Soviet censorship. 1917-1929s.]. S-P.
- Goryaeva T. M., 2002. *Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917 – 1991 gg.* [Political censorship in the USSR. 1917-1991s.]. M.
- Gul' R., 1938. Cenzura i pisateli v SSSR [Censorship and writers in the USSR]. *Sovremennye zapiski*. № 66. Parizh. 438 – 449.
- Zhirkov G. V., 2001. *Istoriya cenzury v Rossii XIX – XX vv.* [The History of censorship in Russia in XIX – XX centuries]. M.
- Pajps R. 1993. *Rossija pri starom rezhime* [Russia under the old regime]. M.
- Pajps R., 1994. *Russkaja revoljucija* [Russian revolution]. Ch. I. M.
- Pajps R., 1994. *Russkaja revoljucija* [Russian revolution]. Ch. II. M.
- Choldin Marianna Tax., 1989. Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing, in *The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR*. Ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. Boston. 21–52.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Good Business, Bad Business, No Business: Selling Western Books to the Soviets. *Books, Libraries and Information in Slavic and East European Studies: Proceedings of the Second International Conference of Slavic Librarians and Information Specialists*. New York. 254–271.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Sovereign Censorship. State v[eru]s Printed Word in the Slavic Land. Censorship in the Slavic Word. *An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign*. April 21–July 3. New York. 10–37.
- Cohen Stephen., 1982. An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union. *Political Diary*. Amsterdam.
- Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973. *The Soviet Censorship*. Metuchen, New Jersey. 1973).
- Fainsod M., 1956. Censorship in the USSR – a Document Report. *Problems of Communism*. V.2. March-April. New York. P. 12–19.
- Fainsod M., 1958. *Smolensk under Soviet Rule*. Harvard University Press.
- Friedberg M., 1963. Soviet books censors and readers. *Literature and Revolution in Soviet Russia. 1917–1962. A Symposium*. London; New York; Toronto. P. 198–210.
- Gaev A., 1955. Soviet Press Control. *Bulletin of The Institute for Study of the History and Culture of the USSR*. Vol. II. № 5. Munich. P. 3–13. [Online]: Available from: https://archive.org/details/sim_institute-for-the-study-of-the-ussr-bulletin_1955-05_2_5/page/n2/mode/2up [Accessed: 25. 01. 2023].

Gorohoff Boris., 1959. *Publishing in the U.S.S.R.* Bloomington: Indiana University. 334 p. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/publishinginussr0000goro/page/n7/mode/2up> [Accessed: 23. 01. 2023].

Jaremko Christina., 1988. The Origins of Soviet State Publishing: Before Gosizdat. *Solanus., New Series*. Vol. 2. London. P. 69–80. [Online]: Available from: https://archive.org/details/solanusnewseries_0002/page/n1/mode/2up [Accessed: 29. 01. 2023].

Just Artur W., 1926. Die Presse der Sowjetunion. *Osteuropa*. Vol. 1. №. 10 (Juli). P. 559–572. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44930432> [Accessed: 28. 01. 2023].

Just Artur W., 1926. Zeitung und Wandzeitung als Ausdrucksmittel der öffentlichen Meinung. Die Arbeiter- und Bauern-Korrespondentenbewegung in der Sowjetunion. *Osteuropa*. Vol. 2. №. 1 (Oktober). P. 26–46. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44927561> [Accessed: 28. 01. 2023].

Kandler Georg., 1926. Die Pressezensur in Sowjet-Rußland. *Osteuropa*. Vol. 1. №. 4/5 (Januar/Februar). P. 256–258. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44927511> [Accessed: 28. 01. 2023].

McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. 1961. Ed. by Michael T. Florinsky. N.Y.; Toronto.

Powell D. E., 1972. Controlling Dissent in the Soviet Union. *Government and Opposition*. № 7(1). Cambridge University Press. P. 85–98. [Online]: Available from: <http://www.jstor.org/stable/44483700> [Accessed: 20. 01. 2023].

The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR. 1989. Ed. by M.T. Choldin and M. Friedberg. Boston. Unwin Hyman.